

Croatia vonzásában

Horvátországi emlékeim nyomában

Fél évszázad elmúltával – a pálya vége felé – visszatekinteni az indulás éveire, emlékezetpróbáló kaland. Hogyan látom akkori önmagam, illetve – a tovatűnt idő szűrőjén át – miként elevenednek meg a régen volt történések, találkozások? Emlékképek rajzanak, intenzitásuk váltakozó: némelyek filmkockák módján peregnek lelki szemeim előtt, mások akusztikai effektusokkal párosulva idéződnek fel, majd emlékfoszlányok-töredékek suhannak el, s régen volt képzetek tolakszanak elő az idő visszapillantó tükrében. Mégis vállalni kell a „kalandot”, mert a további életút mára ugyancsak tovatűnő stációi és eredményei itt gyökereznek. Tanúságtétel is a „kaland”, általa események, személyek kaphatnak szubjektív, de talán épp ezért korképet gyarapító publicitást.

„Kroatista” életem alább vázolandó históriája egy az egyetemi évek impulzusai nyomán megfogant, majd a véletlenek sora – s hitem szerint a predestináció – alakította diszciplináris pálya foglalata. Konfesszió is: nyolc évszázad horvát-magyar állami és szellemi szimbiózis tradíciójának máig ható értékvilágáról s tanulságairól. Arról a tulajdonképpen axiomatikus tényről, amelyet ekképp definiálhatunk: *croatohungarus tudat*. Németh László fogalmazása szerint: *tejttestvériség*. A nyolcszáz éves történelmi együttélés e példaértékű kontinuitása a romantika idején kezdett lazulni, majd az ezt követő évtizedek idején szakadozni, 1918-ban pedig tragikusan megszakadt. Ám – közös múltunk bő félszázados kutatása nyomán – mind erősebb lett meggyőződése, hogy a viszályokkal terhes évtizedekben sem halt el a történelmi sorsközösség, az együvé tartozás tudata. Kutatóként megtapasztalhattam: valahol – a legnehezebb időkben is – mindig jelen van a „horvát-magyar kézfogás” gesztusa, amelyet egy XIX. századi litográfia ábrázol – Kiss Gy. Csaba szavai szerint – ekképpen: „két bajszos figura fog kezet egymással Szent István koronája alatt. Bal oldalon sujtásos nemzeti ruhában a magyar, jobb oldalon stilizált szlavóniai viseletben a horvát. Előttük a két címer: a magyar és a sakktáblás horvát. Kis mondóka alatta: »A magyar korona alatt mint testvérével szorít kezet a magyar a horvátal«”. Ne feledjük: még az illírizmus élharcosai között is voltak hungarofil ér-

LŐKÖS ISTVÁN (1933) irodalomtörténész, szlavista, nyugalmazott egyetemi tanár, Krleža-kutató.

zületű írók, költők, politikusok. Tizenhét után pedig Ksaver Šandor Gjalski a mártírrá lett Tisza Istvánt méltatja szép szavakkal: „...igen gyakran volt alkalmam magyar államférfiakkal és miniszterelnökökkel beszélgetni. A kirobant világháború különösen sok lehetőséget kínált erre. Azért említem ezt, mert így találkozhattam gróf Tisza miniszterelnökkel, kinek személyében az egyik legnagyobb és legzseniálisabb államférfit ismertem meg. Társaságában s a vele való beszélgetés közben az ember szinte szüntelenül érezte intellektuális és jellembeli nagyságát. S noha töretlenül a valódi kálvinista hűvössége áradt belőle, őszinte, tisztességes és lovagias viselkedésével mégis megnyerte az embert. Nem itt van a helye, hogy megismételjem számos fontos kijelentését, amelyeket most is értéként tudok becsülni, mert azt mutatják, milyen gyorsan felismerte a dolgok valós állását, és milyen szigorúan ítélte. Igen, nagy és tisztességes ember volt.” És Krleža! 1919 januárjában Adyt siratja el – értő méltatással áldozva a költő emlékének, majd meg a *Halotti beszéd* s a kuruc költészet veretes nyelvezetét: az előbbi ősi zengésű akusztikáját dicséri, s Ady mellett a *Nyugat* jeleseit (Babits, Kosztolányi, Móricz) – Petőfiben és Adyban jelölve meg a „magyar irodalom lobogóit” (*Petőfi i Ady, dva bajraka madžarske knjige*). S ha még tovább lépünk az időben a közös múlt szépírói krónikáját kutatva, a *corpus separatum*, azaz Fiume magyar-olasz-horvát történelmi pannójára fogunk rácsodálkozni Ndjeljko Fabrio *Város az Adrián* című regényében, legújabbán pedig Željka Čorak Himnusz-fordításának örvendezhetünk.

E néhány improvizatív gondolat után következzenek az emlékek.

*

Zágráb: impressziók, találkozások

1965. Kék útlevelemmel, vízum nélkül utazhatunk Jugoszláviába. Mégis csak van enyhülés. Barátaink – egy muzeológus-házaspár – társaságában, Matuzsálem korú, több százezer kilométert futott, megannyiszor „felújított” Škodával vágunk neki – vakmerően – a sok szép élményt ígérő utazásnak. Az első állomás: Zágráb. Szállás egy egyetemi diákházban. Az utazásra szánt három hetet arányosan kell beosztani. Zágráb utáni tervezett úti céljaink ugyanis: Fiume, Zára, Spalato, Ragusa, Mosztár, Szarajevó, Belgrád, Pácsér. 1962-es első utam élményeinek és ismereteimnek birtokában – Zágrábban – már mi sem természetesebb, mint felkeresni Krležát. Szívélyesen fogad, s ezúttal is rám parancsol: „Beszéljen, kérem, magyarul!” Úti tervünkkel kapcsolatos információinkat hallgatva csak mosolyog, aztán máris közli: „Hölgyeim és Uraim! Tizenkettőkor a Gradski podrumban várom magukat ebédre!” Barátom és felesége szabadkozni próbálnak: „Nem akarunk terhére lenni”, mire a Mester csak ennyit mond: „Lőkös! Tehát tizenkettőkor a Gradski podrumban. Maga tudja, hogy hol van.”

A Gradski podrum – elegáns vendéglő a „Jelačić plac” sarkán. Nem igazi pince (podrum), ám hangulatában van valami az errefelé oly divatos „konobakra”,

azaz pincékben kialakított vendéglőkre emlékeztető. Krleža a bejáratnál fogad s a kerthelyiség felé kalauzolja kis társaságunkat. Gyakori vendég lévén itt, már a bejáratnál pincérek hada veszi körül, s asztalhoz ülve kezdődik a „gasztronómiai” konzultáció. A főpincér veszi át az „irányítást”, mivel társa és Krleža között – egy ajánlott fogás kapcsán – heves vita támadt. Az étlapon ugyanis ez volt olvasható: „Pariški odrezak na mađarski način” azaz: párizsi szelet magyar módra. „Hogy lehet valami párizsi, ami magyar módra készül? Valami vagy magyar, vagy ha párizsi, francia”. A főpincér egy oldalvágással gyorsan véget vet a vitának (érzékeltetően máskor is zajlott itt hasonló polémia), „hungarus” irányba terelve a szót: „Desszertként kitűnő cseresznyés és túrós rétest ajánlhatunk – magyar ízlés szerint.” A vitának ezzel vége is szakad, s máris kapom a „parancsot”: „Itt az étlap, fordítsa, Lőkös!” Vita ide, vita oda: társaságunk végül a kifogásolt, magyar módra készült párizsi s a csábító cseresznyés rétes mellett dönt. A borkínálatból a hercegovinai žilavkát javaslom, s döntésemet – a magának duvećet rendelő – Krleža is helybenhagyja. E hercegoviani borkülönlegesség tökéletesen passzol a Balkánon oly népszerű *gyuvety*, azaz lecsós, krumplis, pörkölttel vagy sült sertéskarajal ékes éteknek. Az ebédet természetesen kávé és kenyér zárja, az ebéd utáni társalgás elmaradhatatlan kísérője. Vendéglátónk láthatóan élvezi a magyar nyelvű társalgást, muzeológus barátom alig győz válaszolni kérdéseire: Milyen az egri múzeum gyűjteményének karaktere? Tükröződik-e az installációkban a *genius loci*? Van-e irodalmi-, irodalomtörténeti gyűjtemény? Gárdonyi neve is szóba kerül, s Balassi, akinek költészetét pécsi hadapródként ismerte meg, s egykor *Tužaljka nad crkvom* (Siratóének a templom fölött) című versét „Báró Balassa Bálint régi magyar infinitivuszainak dicséretére” („U slavu staromadžarskih infinitiva baruna Balinta Balasse”) írta meg. Bródy egykor népszerű színművét, *A tanítónőt* is ismeri, nincs túl jó véleménye róla, de amikor a horvát tanítósors Gjalski rajzolta regényes megjelenítését hozom szóba párhuzamként, helyeslően bólint. (A *Đurđica Agićeva* című Gjalski-regény egy szlavóniai faluba sodródott fiatal tanítónő kálváriájának megrázó története.)

A kellemes társalgást az idő múlása szakítja félbe: Krleža két órára rendelte autóját a vendéglőhöz, s mert még van tíz-tizenöt percnyi idő, elkísér a közeli parkolóban veszteglő öreg Škodánkhoz. Meglátva a jó öreg járgányt, nevetve kérdi: „Hogy férnek el ebben négyen?” Aztán gyorsan hozzáteszi: „Fiataloknak persze minden jó! További jó utat mindnyájuknak! Lőkös, mikor jön legközelebb Zágrábba? Mindenképp látogasson meg! A viszontlátásra!”

Fiume – az egykori „corpus separatum”

A „bijeli Zagreb”, azaz: a „fehér Zágráb” – látnivalói okán – bármennyire marasztaló metropolisz is, másnap tovább kell mennünk. Korai indulás vár ránk, a Gorski kotaron áthaladó, serpentinek tarkította hegyi út bizonyára próbára

teszi öreg masinánkat. Karlovacot elhagyva a váltakozó, fenyvesek, majd meg sziklák övezte kanyargós úton szerencsésre becsülettel helytáll. 60 kilométeres óránkénti sebessége *csúcsteljesítmény*. A Fiume előtti serpentinén motorfékkel ereszkedünk alá, s bár a felbukkanó tenger látványa lenyűgöző, a keskeny kanyargó út köti le figyelmünket. Megérkezve nyomban szállás után nézünk: a *Kvarner Ekspres* utazási iroda az új városrészben ajánl pénztárcánkhoz illő kellemes szobát. Pár éve épült, villaszerű ház: terasz, tengerre néző ablakok, tujákkal, virágokkal teli kert, a hőséget az Adria felőli szél teszi elviselhetővé. Középkorú házigazdánk, s a felesége szintúgy, szívélyesen fogad, az pedig fölöttebb megörvendezteti őket, hogy velem horvátul társaloghatnak. Alig helyezük magunkat kényelembe, a háziasszony máris illatozó, török kávéval kínál, s közli: ha kedvünk tartja, a konyhában akár főzhetünk is. Az ajánlat csábító, hiszen máris felsejlik valamely izletes tengeri hal gusztusunk szerinti elkészítésének lehetősége. Élünk is vele, a házigazda ajánlását megfogadva szerezzük be az Adria nemes lakóinak egyikeként számon tartott scarpénát, ezt a zamatos húsú, szálkátlan inyencséget..

A halpiacon scarpénánkat szatyorba rakva megcsodáljuk a tenger kínálta gasztronómiai csodákat, a zöltségfélét és odább, a mészárosnál (u mesarnici) a rénfára aggatott félmarhát, féldisznót, borjút, szopós bárányt, miegyebet – gyermekkorom háború előtti magyar hentesüzleteit juttatva eszembe, amelyeknek 1965 táján, szocializmust építő hazánkban bizony nyoma sem volt. (Szülővárosomban ekkoriban még a pacalért is sorba kellett állni!) A piaci szemle után városnéző sétára indulunk. Fiume 1965-ben még korántsem akkora város, mint ma, így a délután elegendő az óváros bejárására. A város feletti hegycsúcsot uraló Trsat (Tersatto), a Frangepánok ősi fészkevel, a várral (ezt csak évek múltán tapasztalhatom meg) fölöttébb csábító látványosság, ám az ötszázötvenkilenc lépcsőfokot jelentő *Trsatske stube* (Tersattoi lépcsők) „megostromlása” nem fér bele az időnkbe. Meg kell elégednünk a régi városháza, az Ágoston-rendi kolostor s a Szent Jeromos templom, odébb a jezsuiták építette szentegyház, a dóm s a keskeny, olaszos hangulatú utcák látványával. Az egykori olvasmányaink, s a közép- vagy polgári iskolai történelmi stúdiumok Fiuméje, a szüleink, nagyszüleink emlegette „Szent Korona gyöngye”, a *corpus separatm Sacrae Coronae Regni Hungariae*, a különálló test magyar emlékeinek nyomát sem találjuk. Arról – ekkor még – nincs tudomásom, hogy egykor, a város gimnáziumában, a XIX. század elején, magyar nyelvet tanult a horvát romantika kiválósága, Ivan Mažuranić, mi több: magyar nyelven itt írott versével indult el a Parnassus felé vezető úton. Sétánk végeztével hazatérve hozzálátunk a scarpéna sütéséhez, melynek elkészítésében háziasszonyunk készséggel nyújt segítséget. Pompás lakoma volt, kiváltképp, hogy házigazdánk egy palack graševinával (kellemes fehér bor) ajándékoz meg bennünket. Napnyugtával bizony jól esik az álomba szenderedés...

Útban Zára felé

Másnap – elfogyasztva a háziasszonyunk készítette bőséges reggelit – *in nomine Dei* nekivágunk a Dubrovnikig több mint ötszáz kilométeres út első szakaszának „na Magistralu”, azaz a Magisztrálén, amely ekkor korszerű autóútnak számít. A tengerparton halad déli irányban – jobb felől helyenként ijesztő mélységben a tenger kéklik, balra a Velebit hatalmas sziklaszirtjeit csodálhatjuk. Záraig kell eljutnunk legkésőbb alkonyatig, ahol Švelec professzor úr jóvoltából biztos szálláshely vár bennünket. Ez több mint négyszáz kilométer, így mindössze Zenggben (Senj) időzünk egy fél órát legalább futólag megcsodálni Horvátország legrégebb városát, s a felette magasodó Nehaj-várat, az uszkókok hírhedt fészket, s képzeletben felidézni e félig-meddig kalózkodó népcsoport hol Velencével, hol a törökkel folytatott harcainak emlékét. A magyar turistának illő tudni azt is, hogy a Frangepánok hazájában járunk: a család IV. Béla jóvoltából birtokolta a várost, s persze az is eszünkbe kell jusson: Senjt Mátyás király emelte szabad királyi városi rangra. Arra sajnos nincs időnk – középkorkutató barátom nagy bánatára –, hogy a román kori katedrális s az uszkók családok palotáit megcsodáljuk. Elindulunk hát a mielőbbi zárai érkezés reményével. Veterán autónk dicséretére legyen mondva, kora délután van, amikor Švelec professzor úr lakásán csengetek, aki készséggel kísér el az újabb, főleg albánok (ahogy itt mondják: šiptárok) lakta városrészbe, ahol „szállásunk leszen”. Csak most érezzük: bármennyire csodás, szépségekkel teli, vadregényes tájon át vezetett idáig utunk, a fáradtság némi pihenésre kényszerít bennünket. Ennek ellenére szívesen elfogadjuk a professzor úr meghívását „egy čevapra” este az óváros közeli vendéglőben. Jöjjön hát egy kis szieszta a kellemesen berendezett lakrészben, hogy aztán egy óra múltán elinduljunk egy kis óvárosi sétára. Magam immár Zarában otthonosan mozgó vendégként magabiztosan kalauzolom kis társaságunkat az óváros szűk utcáin. A Szent Donát és a Szűz Mária templom s a Könyves Kálmán emlékét őrző harangtorony, majd a Szent Ferenc kolostor-templom látványa középkorrajongó barátomat fölöttébb felvillanyozza, magam ez utóbbi szentélyében lágyulok el: három éve itt hallgattam először ószláv, azaz glagolita misét. Mintha most is hallanám az ősi textust s a liturgikus dallamokat, s felidéződnek bennem Leoš Janaček *Glagolita miséjének* akkordjai is... Hét órai randevúnkig van még némi időnk, kimegyünk hát a Rivára élvezni a tengervíz illatát, s az Ugljan szigete felől áramló hűsítő szellőt, ami fölöttébb jólesik, mert bár közel már az alkony, a hófehér kövekből még mindig árad a hőség...

Hét előtt pár perccel érkezünk a hangulatos, tenger fölé épített teraszával oly csábító vendéglőbe. Vendéglátóink – a Švelec-házaspár – már itt vannak és – minő meglepetés – társaságukban a Matica hrvatska elnöke, Jakša Ravlić professzor is. Régi ismerősként üdvözljük egymást – most is felvillannak emlékezetemben három évvel ezelőtt hallott, a horvát barokk nagyszerű költője, Ivan Gundulić poézisét méltató szavai. S persze egy évvel ezelőtti zágrábi találko-

zásunk emléke is a Hotel Dubrovnik teraszán, amikor Gundulićról szóló tanulmányainak különnyomataival ajándékozott meg. De ki is volt Gundulić – kérdeheti most a magyar olvasó. Németh László egykori szavait kell idéznem, akinél tömörebben – eleddig még – nemigen méltatták az európai formátumú horvát költő munkásságát. A *Kisebbségben* közreadott, *Híd a Dráván* című esszéjében írta: „Tudós klasszikusunk, Arany János, gondos tanulmányban vont párhuzamot Tasso Jeruzsáleme és Zrínyi Szigeti veszedelme közt. Hátravan még egy hasonló súlyú tanulmány Zrínyi és a horvát irodalom viszonyáról. S itt nem lesz elég csak Gundulityot szemügyre venni. A húsz évvel fiatalabb Zrínyi biztosan ismerte őt, pásztorénekeiben ott van a Dubravka [Gundulić korai remekműve – L. I.] visszhangja, mindketten Tasso-tanítványok, Gundulity is egy csaknem kortárs eseményről, Oszmán 1621-es lengyel hadjáratáról írja eposzát, mint Zrínyi dédapjáról – a téma azonban más. A horvát hegyek két oldalán élnek ők, Gundulity az édes, védett Adriain, Zrínyi az északi szelektől és török hadaktól átszívott. Nyelvében és ábrázolásában van valami zord igazság, mely már az egykorú magyar költészetben is (a lágybarokk Gyöngyösi kortárs) visszaütés. Verselése is olyan középkori sajátosságokat őriz, amelyek az akkori magyar költészetből kihaltak. Lehetett ez délszláv hatás? Műköltőké vagy guszlároké?” (Németh László: *Kisebbségben*, IV. Bp., 1942, Magyar Élet, 352–353.)

Ravlić professzor régi vágású úriember, már a Monarchia idejében tisztí rangot viselt, s a Ferenc Józsefi-kor eleganciájának kései megtestesítője, őrzője. Nagy örvendezéssel fogad, feleségeinket a „békebeli idők” manírjával köszönti: katonásan összeüti bokáját, elegáns főhajtás, kézcsók. E pillanatban még nem tudom, hogy az elkövetkező órákban kroatista sorsomat meghatározó pillanatok részese leszek.

Az Adria-parti horvát vendéglők „kerthelyiségeinek” sajátos hangulata van. Mindenütt a roston vagy nyáron sült húsok, olykor egész bárányok illata száll a faszén parázsra hulló zsiradék vagy olaj okán. A mi čevapjaink is készülnek már, a pincér közben italt szolgál fel: jókora kancsóban vöröslik a dalmát „crno vino” (szó szerint fordítva: fekete bor), azaz a pelješaci *plavac* (kék oportó). Most még – ugye – Jugoszláviában vagyunk, többféle ásványvíz is kapható: a szlovéniai „tri srca” (három szív) éppúgy, mint a szarajevói „kiseljak” (savanyú víz) és persze a horvátországi „jamnica”, ami a vörös bort hígítandó kerül az asztalra – a szigeteken használt, ciszternában gyűjtött esővíz helyett. A sült húsok és faszénparázs füstje a tengervíz illatával vegyülve igazi adriai atmoszférát terem, hát még a közben elkészült, vöröshagymával és a „somunban” (kenyértésztából sült cipő) tálalt, ínycsiklandó čevapčići. A menüt lezárandó, Švelec professzor úr fagylaltot rendel, ami természetesen – talján irredentista felhangok ide vagy oda – olasz recept szerint készül errefelé, s kifogástalan. (Zára a két világháború között olasz fennhatóság alatti város volt, s látogatásunk idején még élt a taljánokban a visszaszerzés reménye. Emlékszem egy újságcikkre, amely felháborodottan részletezte Togliatti elvtárs ambícióit ilyenféle címmel: Togliatti Fiumét is akarja.)

A vacsora végeztével még hosszan beszélgetünk s egy váratlan pillanatban Ravlić professzor úr nekem szegezi a kérdést: az ősszel nagyszabású nemzetközi konferenciát szervez a Matica hrvatska Ivan Mažuranićról, részt kívánok-e venni a rendezvényen? Ha igen, úgy közelesen megkapom a hivatalos meghívót. Ha akarok referátummal is szerepelhetek, de e nélkül is szívesen látott vendég leszek. A részvétel minden költségét a Matica vállalja. Mi mást mondhattam volna, mint hogy örömmel megyek, hisz a meghívás számomra talán szakmai jövődömet is meghatározó megtisztelő gesztus. Csak később, napok múltán kezdek aggodalmaskodni magamban: tudok-e annyit a jeles romantikus költő munkásságáról, életútjáról, hogy legalább egy-egy szakmai társalgás keretében véleményt formálhassak az életmű valamely magyar párhuzamáról például. Mi módon juthatok hozzá – Egerben – legalább egy a Mažuranić-művek válogatását tartalmazó kötethez s némi, ismerni illő szakirodalomhoz? Bízom a budapesti egyetem szláv tanszékének könyvtárában, s egy Hadrovics professzor úrral folytatandó konzultáció lehetőségében. Nem is csalódtam: a konferencia időpontjáig (két napon állt rendelkezésemre) sikerült elolvasnom kötetnyi Mažuranić-verset, mindenekelőtt a *Smrt Smail age Čengića* (Csengics Smail aga halála) című epikai remekművét. S persze néhány tanulmányt, amire Póth István tanár úr hívta fel figyelmemet. (Eközben tudtam meg: Póth tanár úr is kapott meghívót a konferenciára.)

Ravlić professzor úr gyorsan intézkedett: mire jugoszláviai körutazásunkról hazatértünk, már lakásunkon várt a hivatalos meghívó...

Spalatói impressziók

A Zarában töltött három szép nap után irány az újabb úti cél: Spalató, azaz Split, Dalmácia „fővárosa” felé. A két civitas közötti távolság nincs száz kilométer, kényelmesen kocsikázunk a Magisztrálén, haladásunkat csupán a sebenicoi (šibeniki) öblön a „trajekttel” (komphajó) történő átkelés lassítja. Nincs okunk bosszankodásra: a város tenger felőli látványa kárpótol minden idővesztéséért. (Utazásunk idején még nincs kész az öblön átívelő közúti híd.) Sebenico óvárosa elkápráztató: a híres dalmát mester, Juraj Dalmatinac és a későbbi építőművész, Niccolo Fiorentino építette Szent Jakab-katedrális gótikus, majd az utóbbi munkájaként reneszánsz elemekkel gazdagodó műemlék látványa leírhatatlan: hossza 38,5, szélessége 14, illetve 18 méter, építőanyaga Korčula, Rab, Brač és Krk kőbányáiból származik, külső falának „fülkéiben” 72 kőből faragott fej látható: a város egykori polgárainak – köztük – Dalmatinac mesternek az arcmása is. A templombelső megannyi szépsége: a gótikus oszlopsor, a dongaboltozat, a kupolát tartó négy rózsaszín márványoszlop, a keresztelőkápolna szoprán, alt, tenor és basszus hangolású faragott oszlopfői, amelyeken, mint egy xilofonon, dallamot lehet megszólaltatni – feledhetetlen élményforrás. Régész barátom elemében van, ez az „élő” középkor valósággal elbűvöli, alig

lehet meggyőzni: indulniuk kell tovább. Élményeinket tetézi, hogy az egykori egri püspök, majd esztergomi érsek Verancsics Antal s unokaöccse, Faustus nyomdokain járunk. Faustus Verancsics (Vrančić) ötnyelvű (latin, olasz, német, dalmát, magyar) szótára, a *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum* (megjelent 1595-ben) a horvát és a magyar lexikográfiai örökség közös kincse. (Most még nem tudhatom: néhány évtized múltán majd horvát nyelvű előadásban szólhatok itt a városban a néhai érsek, illetve püspök egri kötődéséről.)

Noha megcsodálni való még bőven lenne Sebenico falai között, további úticélunk, s előtte Trau (Trogir) rövid megtekintésének reménye indulásra készítet. Trauig mintegy bő húsz kilométernyi a távolság, ám közben a „Kaštelanska rivijera” is át kell jutnunk. Az iménti geográfiai objektum hét Kaštel (kastély) nevű települést jelent: Kaštel Sućurac, Kaštel Gomilica, Kaštel Kambelovac, Kaštel Lukšić, Kaštel Stari, Kaštel Novi, Kaštel Štafilić – megannyi „ékszer” a „Kašteli öböl” partján, s kedvelt csendes üdülőhely. E városkákon tanácsos persze óvatosan közlekedni, sok a gyalogos turista, s olykor egy-egy kiszámíthatatlan mozgású számar is keresztezi utunkat – gazdájával a hátán, aki jókora husággal próbálja gyorsabb haladásra bírni.

Trauba érkezve ünnepélyes érzéssel szállunk ki öreg autónkból: a kicsinyke város a magyar történelem megannyi emléke: épületek, relikviák őrzőhelye. Vajon ilyennek láthatta-e e falakat a tatárok elől idáig menekülő IV. Béla és házanépe? A Szent Lovro katedrális román stílusban épült részét biztosan, hisz az már 1240-ben állott, s bizonyára az is tudott volt, hogy építtetője: Treguanus püspök Magyarországról jött a kis dalmáciai városba. Mi, mai látogatók örömmel nyugtázzuk: a főhomlokzaton – vélhetően a későbbi magyar uralkodók mecénatúrája emlékeként – az Árpád-sávós magyar címer az egyik legszebb ékesség. A templombelsőben Mátyás király udvari szobrászának, Giovanni Dalmata alias Ivan Duknovićnak két remekművét is megcsodálhatjuk (a prófétákat és szenteket ábrázoló szobrok közül kettő dicséri művészetét). A sekrestye kincstárában őrzik IV. Béla koronázópalástjának csuklyáját, amelyet a magyar király hálából adományozott a katedrálisnak a trauai nép iránta tanúsított hűsége jutalmául. Magam szívesen megnézném azt a kéziratos kötetet, amelyet itt őriznek, s amelyben egy névtelen szerző a mohácsi csatáról és Lajos király haláláról szóló *tužaljka* (panaszéneke) is olvasható. A néhai zágrábi professzor, Franjo Fancev publikálta szöveget már ismerem: veretes sorai iskolázott költőre vallanak: a mohácsi csata előtt negyedszázaddal korábban készült első horvát eposz, Marko Marulić *Juditjának* páros rímű izoszillabikus tizenkettőseit választotta formai keretül, s hogy milyen esztétikai hozadékkal, azt az alább idézendő sorok illusztrálhatják. Az árral küzdő, Európa által cserbenhagyott, ezért ennek uralkodóira most átkot szóró, majd megbocsátó, kegyelemért esedező Lajos király a menekülés egyetlen módját már csak lovától remélheti:

Hogyha engem innen hazaviszel bátran,
jutalmazlak téged drága ajándékkal:
patádon a patkó színezüstből leszen,
kantárodát pedig kirakom gyöngyökkel,
vert arany díszíti hátadon a nyeret,
szűgyödre meg teszek szép, ragyogó selymet.
Hogyha egészségben hazaviszel engem,
takarót is kapsz majd aranyos hímzéssel...

Az idő múlása vet véget a Lajos királyt felidéző merengésemnek: indulnunk kell tovább. Spalato-Split vár bennünket – reményeink szerint a Poša családnál kényelmes szálláshellyel. Egy évvel korábbi rövid tartózkodásom jóvoltából nem nehéz „sofőrünket” a tethelyre navigálni.

Pošák a Hotel Bellevue közelében egy kis mellékutcában laknak háromszobás emeleti lakásban – két szoba szezonálisan a vendéglátást szolgálja. Régi ismerősként örömmel fogadnak, kicsit *etnikai rokonként* is. Poša bácsi Curzola (Korčula) szigetéről költözött Splitbe. Mint mondja: szülőföldjén gyakori a Poša családnév, amelyhez érdekes hagyomány kötődik. Úgy tartják: őseik Magyarországról kerültek a szigetre, ami nem is alaptalan feltevés – lévén, hogy a sziget 1338-ban Nagy Lajos király fennhatósága alá tartozott, 1417-ben pedig Zsigmond királyunk Gara Miklósnak ajándékozta az Adria e gyöngyszemét.

Délidőben érkezünk Pošákhoz, s mi sem természetesebb: az üdvözlő szavak után máris elhangzik a kérdés: „Jeste li za kavu?” (Elfogadnak-e egy kávé?), s mert válaszunk igenlő, Poša néni máris fogja a džezvát (kávéfőző rézedény), akkurátusan a forró vízbe porciózza a finomra őrölt kávé, aztán szertartásosan, háromszor hevíti forráspontig, majd a „kajmakot” (a kávé föle) is szertartásosan széptosztja a „findžannak” nevezett kis kávéscsészékbe, végül a különleges illatú és aromájú italt. Ez ugyan nem dalmát manír, ám – úgy látszik – bosnyák vidékekről errefelé is megkedvelték a „turska kavát”. Varázsának titka egyébként az, hogy a gyermekkoromból ismert Franck-féle keverékből készítik, s a közeli keleti főzési technika csak fokozza sajátos aromáját.

Némi szieszta után máris ismerkedünk a várossal. Három napot szándékozunk időzni a görög alapítású, majd a rómaiak (főleg Diocletianus császár) idején prosperáló településen. Műemlékeinek, irodalmi múltjának sokasága-gazdasága: a Meštrović-émlékmúzeum s a történelmi Spalato IV. Béla korát, hagyományát s emlékét őrző épületek egyaránt megkívánják a jól átgondolt, nem kevés időt igénylő városnézést.

Előbb a Riván teszünk egy sétát (tartózkodásunk idején Titova obala a neve). A Hotel Bellevue-től a Révkapitányságig (Lučko kapitanije) a part mentén halászahajók meg bort, zöltségfélét, miegyebet szállító bárkák sorakoznak – a régi életforma megannyi, olyan használati tárgyaival, mint a bor tárolására és szállítására használt kecskebőr tömlő vagy a hatalmas méretű, fűzfából fonott kosarak, amelyeket fejükön hordanak az asszonyok, bámulatos egyensúlyt tartva.

Mindezeket jobbra Brač lakói használják. A Riva közeli piacon hihetetlenül bőséges és változatos az árukínálat: van itt füge, szentjánoskenyér, mandula, barack, olíva olaj és tartósított olajbogyó, zöldségféle a karottától a salátán, paprikán át a paradicsomig minden. A halászbárkák kora délután már üresek, csendesen ringatóznak besötétedésig a gyenge hullámverésben, hogy aztán ismét elinduljanak az éjszakai jó zsákmány reményében. Távolabb, a Révkapitányság épületénél hatalmas tengerjáró luxushajó éppen kikötni készül, Brač irányában néhány motorcsónak száguldozik, távolabb vitorlásokat hajt a szél. A Riva most is tele van emberekkel, idősek, fiatalok jönnek-mennek ráérősen, némelyek – jobbra külföldiek – a tenger látványában gyönyörködnek, emitt középkorú férfiak társalognak nagyobb csoportban. Harsányságuk sokaknak szokatlan, van, aki azt hiszi: veszekszenek, pedig csak a déli mentalitású férfinép itt megszokott zajos társalgásáról van szó. Senki sem siet, „ima vremena” (van idő) – mondják, s eszembe jut egy tavaly hallott anekdotaféle, mely szerint a dalmát napi foglalatossága a délutáni séta a Riván. Egy alkalommal barátja szokatlan időben, reggel ötkor találkozik itt velem, s meglepődve kérdi: Hát te meg mit csinálsz itt hajnalok hajnalán? A válasz: kijöttem sétálni, hogy délután ráérjek. Ez a mediterrán gondtalanság ránk is átragad, egy padot birtokba véve csodáljuk az alkonyban a tengert – holnapra hagyva a városnézést.

Most, több mint fél század elmúltával, amikor e sorokat írva felidézem spatatói emlékeimet, rádöbbenek: mily csekély tudásom Spalatóról 1965 nyarán. Itt állok például a Diocletianus-palota Arany Kapujával (Porta Aurea) átellenben Grgur Ninski szobra előtt (Meštrović alkotása), s csak annyit tudok: ő volt a szláv nyelvű (glagolita) misézés korai és kitartó szorgalmazója, s a glagolita papok oltalmazója. A középkori glagolita misézés hozadéka a horvát kultúra szférájában felbecsülhetetlen értékű – tanultam egyetemistaként Dombrowszky tanár úr és Angyal Endre óráin.

Marko Marulić-ról sem tudok többet főiskolai jegyzetek sommás textusainak szűkszavú információinál. Még nem tudom, hogy Marulić Beriszló Pétert (Petar Berislavić), a jeles horvát-szlavón-dalmát bánt, Veszprém püspökét, a híres törökverő hadvezért barátjának tudhatta, s hogy megírta a közép- és délkelet-európai régió egyik legbátrabb hangvételű episztoláját, amelyben parancsolóan szólítja meg VI. Hadrián pápát: cselekedjék Európa védelme érdekében, mert már Spalato falainál jár a török. Azt viszont tudom: ő írta az első horvát nyelvű eposzt, a *Juditot*, amely – közvetve bár – a magyar Zrínyiásznak is forrása-előzménye volt. S tudom azt is: a horvátok épp e jeles mű megírása okán tekintik a *litteratura croatica* „atyjának”. Arról majd csak évtizedek múltán, a múlt század kilencvenes éveiben, a spatatói Marulić-konferenciák résztvevője-előadójaként alkothatok képet, hogy ő volt a XVI. századi Európa legnépszerűbb morálteológusa, aki ismerte Erasmus munkáit, s akinek *Institutióját* már részben életében, majd a halálát (1525) követő évtizedekben számos európai nyelvre lefordították – még japán nyelvű translációja is készült. Latin nyelvű opusai a magyarországi kolostori és főúri könyvtárak gyűjteményébe is bekerültek, említett *Institutiójára* pedig a ka-

tolikus bibliafordító Káldi György is hivatkozik. Azt még most, a hatvanas évtized közepén, a még mindig hűvös jugoszláv–magyar viszony idején hogyan is álmodhatnám, hogy az új évszázad hajnalán, immára Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagjaként a washingtoni Kongresszusi Könyvtárban szólhatok majd a Marulić-életmű magyar recepciójának tényeiről.

Megilletődötten állok most a tudós és költő szülőháza előtt, örülve annak, hogy a bölcsőhely látása megadatott. A Preporod téren (A nemzeti ébredés tere) szobrát is megcsodálhatom (ez is Meštrović alkotása), hogy aztán a monumentális Diocletianus-palota ezernyi látnivalót kínáló építészeti együttesét próbáljuk bejárni. Az Arany, Ezüst és Vas kapuk (Porta Aurea, Porta Argentea, Porta Ferra) ókori atmoszférát kínáló építészeti látványa után a Dóm (egykori császári mauzóleum) csábít leginkább. Nemcsak égbe nyúló, az egész palota fölé magasodó tornya vonzza a tekintetet, a templombelső megannyi műreke is. Már a Főkapunál meg kell állnunk: a kapu feletti párkányon magyar emléket láthatunk: IV. Béla király Klissza várában elhunyt leánygyermekének két kis koporsóját, latin nyelvű felirata szerint „Bélának, Magyarország királyának leányai nyugosznak itt, akik a tatárok idején 1242. március 13-án hűnytak el”. A Főkapun belépve az antikvitás és a kereszténység emlékeinek, szellemének együttes jelenléte lélekemelő élmény. A boltozatot tartó vörös gránitoszlopok, a boltozat alatti, vadászjelenetet ábrázoló „Diana-fríz”, a császár és a császárné képmásai, a román kori szószék, a Juraj Dalmatin keze munkáját dicsérő Krisztus megvesszőzése című relief, a Spalato patrónusaként számon tartott Szent Dujmo oltára, akinek életszakaszai is megjelennek a falon függő képeken – mindez gyönyörködtető, lélekemelő, szakralitást árasztó szépség. És az orgona! Fiatal apáca gyakorol éppen: Bach remekműve, a d-moll toccata és fuga akkordjai, futamai zengnek a páratlan akusztikájú térben. Órákon át gyönyörködhetnénk még e pazar emlékekben, ám a Meštrović Emlékmúzeumot is látni kell. A távolság miatt autóval megyünk. A méltán világhírű szobrászművész a jugomessianizmus artisztikus kifejezője, de a keresztény szellemiségé is, alkotásainak együttes látványa életre szóló élmény. Márvány és bronz szobrok: a türelmes Jób, Ádám és Éva, próféták, márványba faragott angyalok, majd meg a Balkán történelmi múltját: küzdelmeit, szenvedéseit megjelenítő férfi és nőalakok: harcosok, a hősöket sirató nők bronzba öntött, márványba faragott, szenvedélyt, majd szomoruságot kifejező szculptúrák sora.

Az élmények intenzitása most, fél század elmúltával is tart.

Raguza varázsa

Szívesen időznénk még a dalmáciai metropolisz falai között, ám az előttünk álló száz kilométerek indulást parancsolnak. Három szép nap után búcsút veszünk a Poša családtól, *s in nomine Dei* elindulunk Raguza, azaz Dubrovnik felé. A két város közötti távolság – a térkép szerint – 164 kilométer. Reménykedünk,

hogy öreg masinánk hősiezen megküzd e további kilométerekkel is. Jó ideje autózunk már a változatos, hol kopár, hol mediterrán növényzettel tarka táj övezte Magisztrálén, amikor váratlanul erőteljes sivitást asszociáló zaj okoz bennünk ijedséggel vegyes meglepetést. Barátom riadtan fékez, azt gondolván: defektet kaptunk. Hála Istennek, semmi baj, a kocsiból kiszállva, megnyugodva konstatáljuk: a „dalmáciai tücskök” muzsikálnak kitartóan – ahogy egykor Szabó Lőrinc is hallotta őket. Hogy is írta szép versében:

úgy megzendült a hegyek alja,
mikor a kopasz Karszton át
megint az Adriához értünk
és agavék és fügefák

vettek körül és pálma, ciprus...
Gyújtogatott a déli nap
és mindenütt kerestelek
és sehol sem találtalak,

mert hang voltál csak, élesebb,
mint nálunk, sziszegő zene,
részegebben zakatoló,
mint a gyors dsesszek üteme,

hang voltál, kemény és konok
s érces, mint a motoroké,
és elkísértél még soká
Raguza, Korčula felé

s ott is, másutt is, mindenütt
hallgattam duhaj dalodat
s fán és bokron kerestelek
és sehol meg nem láttalak,

és te csak zengtél, lüktető
bogár, titokzatos zenész,
és a dalmát szigeteket
felkapta ez a berregés,

szárnyára kapta, vitte, – ha
lehúnytam a szemeimet,
tengerzúgássá vált a föld,
s a felhőkbe emelkedett,

s félig már itthon is hiszem,
amit ti, tücskök, millió
boldog örült, hirdettek: azt,
hogy élni jó, hogy élni jó.

Lehet-e szebb ajándéka egy ifjonti, olykor már-már kalandosnak tűnő utazásnak, mint egy sokszor elolvasott vers tükrözte világ valós voltával szembesülni?! Kivált, hogy „vészhelyzetnek” tűnt a semmihez sem hasonlítható tücsök-ciripelés.

Még hosszan élvezzük a dalmáciai táj e kedves muzsikusainak életörömet sugárzó zenéjét. Ez az ábrándozásba hajló hangulat uralja gondolataimat csaknem Dubrovnikig. A várost már-már elérve autónk egyszerre „megfeneklik”: most valóban defektet kapunk. Szerencsére a pótkerék szerelése gyorsan megy, s öröm az örömben, ahogy elérjük a várost, egy gumiszerelő műhely reklámja tűnik fel, s fél óra múltán már ismét gondtalanul utazunk tovább, majd megérkezve – a térkép alapján – hamar rátalálunk az Atlas utazási irodára, ahol percek alatt megkapjuk szálláshelyünk címét. Az Ulica Cvijete az óváros utcáinak legtöbbjéhez hasonló szűk sikátor, de kellemesen hűvös, különösen a Pile téri (itt van az Atlas irodája) déli hőség után, s még inkább szálláshelyünk második és harmadik emeleti szobáscskáink. Autóval ide behajtani nem lehet, a városfalon kívüli Pelješka utcában parkolunk. Házigazdánk (szorgalmas cipésmester) megnyugtat: semmi baja nem lesz ott az autónak, kis forgalmú, csendes utca. Valóban, s látva hogy sorakoznak a parkolni kívánó gépkocsik, hátrahagyva az öreg járgányt, megnyugodva indulunk bőröndjeinkkel az óvárosba.

Spalato ékessége, a Diocletianus-palota látványa után az egykori városállam: Ragusa, alias Dubrovnik bástyaival, monumentális, az egész várost körülvevő falaival, a bástyákon és falakon belüli templomaival, kolostoraival, palotáival, tereivel, a román kor, majd a gótika, a reneszánsz s a barokk pazar gazdagságával, majd meg festészeti értékeivel ejt ámulatba. S persze magyar emlékeivel is, hisz itt, a domonkos rendiek kolostorának *relikviáriumában* őrzik Szent István ereklyéjét: a király koponyájának egy darabját, s itt őrizték egykor a Szent Jobbot is, mígnem Mária Terézia jóvoltából haza nem került Pozsonyba, majd Budára. S az is eszünkbe jut: Nagy Lajos 1385-ben, az ún. zárai békével úgy megingatja Velence uralmát, hogy a városállam – a békekötés nyomán – függetleníthette magát a dózse hatalmától, s bár a magyar uralkodó fennhatósága alá került, 500 dukát évi adó lerovásával névlegessé vált politikai függősége.

Ebben a varázslatos műemlékvárosban nem nehéz visszaálmódni magunkat ennek pezsgő életritmusú múltjába. Képzetelem máris mozdul: Gundulić páratlan szépségű szobra előtt állva újra felidéződnek bennem Németh László szavai, kiváltképp e sommás utalás: Zrínyi „pásztorénekeiben ott van a *Dubravka* visszhangja”. Az említett mű Gundulić drámai remeklése, s noha Tasso *Amin-tájának* lenyomata is jelen van textusában, nem kétséges: eredeti alkotás, amely Dubrovnik emblematisz jelképe is. Az 1628 táján véglegessé formált dráma

a városállam státusából következő dubrovniki szabadság dicsérete. A sovány cselekményű, ám lírával teli mű szerzője ugyanis azt vallja: ennek a szabadságnak nem árthat se pénz, se gazdagság, sem emberi ármánykodás, de még az olykori belviszály sem. A pásztorjátékok eszköztárát ügyesen alkalmazó dráma cselekménye egy a szabad akarattal szembemenő, készülő kényszerházasság veszélyének s zátonyra futásának foglalata. Az ősi dubrovniki hagyomány szerint minden esztendőben a szabadság évente megünnepeelt napján esketik össze a város legszebb ifjú párját. A bírói tanács ezúttal törvényt szegni készül: a szépséges Dubravka férje ne a délceg pásztorfiú, Miljenko, hanem a megvénült, csúf Grdan legyen. Városszerte nagy a felháborodás, ami csaknem zendülésbe forul, amikor váratlanul hatalmas vihar támad, amit a bírák égi jelnek vélnek, s elállnak hagyománytipró tervüktől. A fiatalok egybekelnek, s a darab végén felhangzik a pásztorok ajkán a dubrovniki szabadság himnusza:

Ó, édes, ó drága, fenséges szabadság
mennyek adománya általad fakad ránk,
mind a gazdagságnak, dicsnek kútforrása
vagy Dubravkának ékes patronája.
Arany, ezüst, ékszer becsben az étellel –
semmi kincs nem ér fel fennkölt szépséggel!

(Dudás Kálmán fordítása)

E kedves kis történetnek – a történelmi tények bizonyítják – hosszú távú aktualitása volt: a városállam falain és birtoka határain kívüli dalmáciai világ más tájain Velence az úr, s a török napi veszélyforrás.

A Gundulić-dráma szüzséjét felidézve a néhai professzoromtól tanultak emlékei rajzanak fel bennem, mely stúdiumok jóvoltából most azt is tudom, hogy Raguzai történelmi falai között virágzott fel a horvát petrarkista költészet, s a reneszánsz drámának is bölcsőhelye volt a város, amely dráma Marin Držić alkotóműhelyében világirodalmi léptékűvé lett: a *Dundo Maroje* a világ számos színpadán máig sikerdarab.

Šiško Menčetić és Đore Držić szerelmi költészetében a petrarkista hagyomány páratlan szépségű horvát nyelvi orkesztrációban szólal meg. Menčetić Petrarca *Daloskönyvének* mintáját követve komponálja meg *cantionáléját*, hősnője, Katarina, akinek neve a közel másfél száz versből álló ciklus mintegy ötven darabja akrosztikonjában jelenik meg hol Kata, hol Katica, hol Katarina, hol Katu, hol meg enigmatikusan Utah alakváltozatban. A versfüzért végigolvasva kibontakozik a *petrarkista szerelmi regény* „cselekménye”, mely szerint a költő ötesztendőös szenvedélyes ostrom után végül a viszonzott szerelem boldog részese lehet.

A horvát reneszánsz szerelmi líra e remekműve felett meditálva Dubrovnik évszázadok szellemét sugárzó falai között, emlékeim kútjának mélyéről a nyolc évszázados magyar-horvát állami és kulturális szimbiózis újabb felhőtlen pél-

dája merül fel. Mavro Vetranović Čavčić, a horvát költészet XVI. százdi *poeta eruditusa* gazdag életművének egyik legszebb darabjában (*Tužba grada Budima* = Budavár panasza) Buda 1541-es elését siratja el, melyben a perszonifikált Budavár az egykori közép-európai: magyar, cseh, lengyel, horvát, bosnyák, dalmát, erdélyi és ugrovlah vitézek hiánya miatt kesereg:

Ma pedig se magyar, se cseh és se lengyel,
hogy töröknek mezőben kopját szegezzen,
nincs többé Bosznia vitéze, sem horvát,
sem bátor dalmata, erdélyi s ugrovláh,
ki keresztény hitünket egyként oltalmazza,
jobbajával szabljáját török vérbe mártva...

Szűkös, de sommás mivoltukban is lélekemelő korai kroatisztikai emlékem az a tanáromtól hallott interpretáció is, amely a XVII. századi Raguza termékeny költőjének, Petar Kanavelovićnak *Szent Iván trauai püspök és Kálmán király* (*Sveti Ivan biskup trogirski i kralj Koloman*) című huszonnégy énekes eposzának rövid foglalata volt. A mű tárgya Könyves Kálmán 1105-ös dalmáciai hadjárata, amikor a már 1102-ben Tangerfehérvárott (Biograd na moru) horvát királlyá koronázott Kálmán elfoglalta a déli területeket is, továbbá Zára, Trau, Spalato és Sebenico városát, s Horvátország élére kormányzót állított, akit az avar eredetű méltóságnévvel ettől kezdve neveznek bánnak. Ennél többet ugyan még nem tudok, ám ez is elegendő indíték, hogy korai kroatisztikai érdeklődésem bővüljön, s a *croatohungarus* tudat további jelenségei felé forduljak.

Dubrovnikai időzésünk pár napja során újra és újra felszínre kíváncsozunk tudatom mélyéről a város *hungaricumai* – sétáljak bár a Placán (Platea communis), avagy elmélázva gyönyörködjek a Ferences kolostor árnyas kerengőjén a gyümölcsét érlelő narancsfákban, majd az 1317-ből való *apotéka*, a gyógyszerár múltat idéző relikviáiban. Nem feledjük el megnézni a Jókai-regény címadó emlékét, a „három márványfejet” sem, s mert az újabb idők turisztikai látványosságává lett, a nyári játékok Hamlet-előadásának színterét, a sziklaszirtre épült Lovrjenacot is.

Mosztár–Szarajevó

A szűkre szabott nyaralási idő persze ismét parancsolóan „közbe szól”: indulni kell tovább – búcsút intve a kéklő Adriának – az ország belseje felé. Következő állomásunk Mostar, Hercegovina központja, jóllehet utazásunk idején csak járási székhely. Pedig sajátos, balkáni városképe, múltja, emlékei okán rangosabb státus is megilletné.

A Magisztrálén immár észak felé tartva kell autóznunk mintegy 85–90 kilométert Metković-ig, ahonnan újabb 48 kilométer megtétele után eljuthatunk

a Velež és a Čabulja ölelésében egy völgykatlanban elterülő, Neretva parti városkába. A négyszáz esztendőös török uralom sajátos arculatot adott a településnek, ám az 1878-as okkupáció, majd az 1908-as annexió utáni és alatti osztrák-magyar fennhatóság lenyomata is ott van a Neretva Szálló, a dohánygyár, az iskola s nem utolsósorban a Dubrovnik–Mostar–Sarajevo vasútvonal jóvoltából. Sok időnk nem lévén, a Régi hidat csodáljuk meg, s a bátor fiatalokat, akik a 20 méteres magasságból vetik alá magukat az itt kellő mélységű folyóba. Az 1566-tól kilenc éven át épült híd páratlan építészeti teljesítmény, amit csak a XX. századi tragikus háború tudott lerombolni. (E sorok írásakor már újra régi szépségében áll e remekmű, hála a magyar műszaki-katonai alakulat munkájának.) Megcsodáljuk a Neretva fölött magasodó Halebija-tornyot, s kávézójában elfogyasztjuk a *turska kava* mosztári változatát, mely itt még inkább őrzi főzésének évszázados titkát – Sztambulban sem igen készül jobb aromagazdagsággal. A városka szerb irodalmi emlékhelyére, a költő Aleksa Šantić sírjához szeretnék eljutni, ám aggastyán korú alkalmi informátorom szerint az igencsak távol van, így látásáról le kell mondanom. Kárpótol viszont az öregúr Monarchia-korát idéző története, mely szerint 1914-ben a budapesti bosnyák ezred katonájaként, a frontra indulva, egy ismeretlen hölgytől hatalmas úti csomagot kapott. „Itthon – meséli –, amikor berukkoltam, az anyám sem kísért el a vasútállomásra, ott meg egy vadidegen dáma ajándékozott meg a mindenféle földi jót tartalmazó pakéttal!” Történetét előadva könnycsepp csillog az aggastyán öregúr szemében...

„Isten veled Mostar”, mondtam félhangosan, s egy flaska žilavkával beülök az öreg autóba. Szarajevóig még jó 130 kilométer van előttünk. Utunk amolyan 2000 méter magasságú hegyek között kanyarog, látványnak lenyűgöző, s mert nincs túl nagy forgalom, szépen haladunk újabb stációnk: Szarajevó felé.

Előző évi szarajevói emlékeim birtokában könnyedén navigálok. A Titova ulica nyomvonalán haladva, az elegáns, még a Monarchia idején épült paloták mentén szerencsésen megérkezünk a Centrotrans idegenforgalmi hivatalához, ahol kitűnő szálláshelyet kínálnak a belvárosban elfogadható áron. A cím birtokában meg is érkezünk szálláshelyünkre. Orvos házaspár a lakás tulajdonosa, a feleség nyit ajtót, az utazási irodában kapott cím szerint ő Šahinagić Bahra. Negyvenöt-ötven körüli elegáns hölgy, kedvesen fogad, kávéval kínál, s persze – már most, a megérkezéskor – arra kér: vegyük le cipőinket az előszobában, a lakásban ugyanis – muszlim szokás szerint – lábbeli nélkül kell tartózkodni.

Szarajevóval kapcsolatos eddigi ismereteim és képzeitem forrásai apám első világháborús emlékei, és Ivo Andrić bosnyák mentalitást és életvitelt oly hűen és élményszerűen bemutató prózája. A *Híd a Drinán* s a *Travniki krónika* cselekménye akár itt is játszódhatna, a város törökkori emlékeit idéző része, a ma is élő – ahogy itt mondják: *muslimanska tradicija*, azaz muzulmán hagyomány – a regényvilág atmoszféráját idézi fel bennem. Csak természetes, hogy mindezzel ezt a hangulatot keresem és vélem is felismerni. Szarajevó persze ma már korántsem az a város, mint a fél század előtti, a Ferenc József-i korban volt. A Baščaršija s az óváros török kort idéző házai, džámijai mellett itt is jelen van – főleg

az újkori épületekben – a „hajdani békeidők” lenyomata, de a Tito-korszakban felépült egy modern Újszarajevó – az új pályaudvar is ezt a nevet viseli: *Sarajevo novo*. A turistát persze az óváros s Monarchia korabeli emlékhelyek vonzzák, így mi sem természetesebb: a Miljačka rakpartra érve a Principov most-nál állunk meg, ahol 1914-ben Gavrilo Princip szerb diák revolvergolyói a trónörökös pár: Ferenc Ferdinánd és Chotek Zsófia életét kioltották. Szemben a híddal áll a *Muzej Mlade Bosne* (Ifjú Bosznia Múzeum), falán emléktáblával s az épület sarkánál a betonba öntött lábnyommal, mely állítólag a merénylőé. Az Ifjú Bosznia nevű nacionalista mozgalom szerepéről, tevékenységéről most még alig tudok valamit, így érdeklődésünk a merényletről tudósító emlékekre irányul. Korabeli lapok, fényképek, egyéb dokumentumok sorakoznak a kiállító szekrényekben, ismerősek is többnyire: apáink nemzedéke különös gonddal őrizte *A nagy háború története* című, többkötetes kiadványt, amelyből már gyermekként tüzetesen tájékozódtam a Szarajevóban történetekről, azok szereplőiről, a hőskörről és az áldozatokról egyaránt. Tudtam, ki volt Nikola Pašić a „ravasz szerb diplomata”, ki volt Mackensen német tábornok, báró Szurmay Sándor, „az uzsoki hős”, Kövesházi Kövess Herman tábornok s megannyi más szereplője az akkori véres csatáknak. Ám most mégis más helyben felidézni ezeket az emlékeket, s elképzelni az ötven év előtti történéseket. Múzeumi szemlélődésünk váratlan epizódja lesz egy „találkozás”. Idős, alacsony termetű házaspár lép hozzánk – felismerve a magyar szót. A hölgy magyar, fiatal leányként került ide Boszniába Szabadka mellől, mert hogy férje, Alaj Begović Sulejman szarajevói muszlim férfi. Sulejman úr nem tud magyarul, csak velem tud anyanyelvén szót váltani, az asszony feleségemmel és barátainkkal társalog. Több mint húsz év repült el esküvőjük óta, ennyi ideje élnek Szarajevó környékén, s hiányolja az asszonyka a magyar beszédet. Vajh, hány ilyen *magyar életsorsnak* lett meghatározója a Délvidék trianoni elcsatolása s a titói Jugoszlávia „föderalizmusa”?! Búcsúzáskor az asszony könnyes szemmel kíván további jó utat...

Két napot töltünk a bosnyák metropoliszban, az első estén jó ízűen fogyasztva el a Drina-fogadó kerthelyiségében a bosnyák gasztronómiai specialitást, a *bosanski lonacot*, azaz a bosnyák csuprot. No nem a kemencéből éppen kiemelt, parázségette cserépedényt, hanem a tartalmát, amely amolyan egytálétel, némileg a mi gulyáslevesünk balkáni rokona, ám mégis más. Először is többféle húsból (birka és marha) készül (sertéshús vallási okokból kizárva) sok-sok zöldségfélével. Ezek nagyjából a következők: padlizsán, burgonya, zöld színű zöldbab, paprika, paradicsom, sárgarépa, petrezselyemgyökér, vörös- és fokhagyma s persze némi kelkáposzta. E hozzávalók kisebb darabokra metélve rétegesen kerülnek a cserépfazékba: répa, gyökér, zeller, birkahús, burgonya, kelkáposzta, marhahús, vöröshagyma, paprika, bőségesen paradicsom felkockázva, birkahús, zöldbab, burgonya, marhahús, végül az apróra zúzott két-három gerezd fokhagyma. Rétegenként borsozzák, a tetejére 2-3 babérlevél kerül, majd 2-3 kanál gyenge borecet, s végül annyi víz, hogy az egészet ellepje. Természetesen – ízlés szerint – meg is sózandó. Fontos tudnivaló: legfőképpen marhahús legyen,

ami ha megpuhult, kész a bosanski lonac. A cserépedényt lefedve teszik a jól felfűtött, parázzsal teli kemencébe.

Az óváros látnivalói nem kevesek: a Spanyolországból egykor elűzött és itt, a bosnyák metropoliszban menedéket találó szefárd zsidók zsinagógája (nemrég restaurálták), a szultán-dzsámija, a Čekrdžija s a Gazi Husref-begova dzámija, a Kursumli-medres (muszlim teológiai iskola), a begova dzsámija melletti Sahatkula, avagy óratorony, s ugyancsak a dzsámija melletti türbék – az egyik a bég hamvait őrzi –, amelyek hithű muzulmánok becses ereklyéit is őrzik: Mohamed próféta szakállának töredékét, a XIX. században uralkodó szultán ajándékát. Legtöbb időt a Gazi Husref-dzsámija látása kíván. Gazi Husref bég három évtizeden át kormányozta Szarajevót, ott volt a szultánnal a mohácsi csatamezőn, s – erről nálunk ritkán szól az írás – nem kevés rablott kincssel távozott, amiből bőven tellett az emléket megőrzendő szándékkal építtetett muzulmán szenthelyre: a dzsámira. Mindezeket tudva lépjük át a Korán textusából származó idézetekkel ékes kaput – megtartva a rendet: nem lépünk le a turisták számára leterített szőnyegről, mivel mi is gyaurok vagyunk. Az idegenvezető büszkén mutatja az egykori egyiptomi király, Faruk ajándékát, egy különösen szép szőnyeget, egy másikról pedig megtudjuk: Szukarno adományaként került a dzsámija birtokába. Vonzza a tekintetet a mihrab-oltár éppúgy, mint a csodaszép szószék, nem különben a nyolc oszlopos mahafil is: a müezzin helye. Idegenvezetőnk mindezt alázattal, de érzékelhető büszkeséggel meséli el.

A bég érdeme a teológiai iskola, a Kursumli-medresz megépíttetése is. A bizánci és muzulmán elemeket elegyítő stílusjegyek mellett az átrium is kellemes látvány, nem különben a közepén látható kút. A medresz nemcsak oktatási műhely, diákszállás is volt, kétágyas szobáik a korabeli viszonyok között luxus szolgáltatást jelentettek.

A vallási emlékhelyek sokasága mellett természetesen a Baščaršijában időzünk hosszabban. A helybeliek szerint a jelenlegi állapot csak halvány árnyéka az egykori keleti piactérnek, amely a háború előtt is sokkal nagyobb kiterjedésű, utcácskákkal szabdalts terület volt, történelmi hagyományokat is őrző „bevásárló központ” – teli a kazandžik (rézművesek), bravadžik (vaskovácsok), bakladžik (cukrászok) dućanjaival (boltok). Hangulata így is lenyűgöző, s nem is tudok ellenállni a vásárlásnak, az egyik kazandžik műhelyében szemlélődve egy egyszerűségében is szépen kimunkált džezvát, azaz török kávé főzésére használt rézedényt vásárolok, s néhány apró porcelán findžant is (kávécsésze). A mester készségesen csomagolja a vásárolt portékát – közben hosszan siránkozva a gyérülő vásárlási hajlandóság miatt. Ezüsből készült remekműveit is kínálja erősen, nagyon „jutányosan”, szinte – mint mondja – „áron alul” adná, ám ezeket nem a magyar turista pénztárcájához „árazta be” a mester.

Szarajevó persze a muzulmán szellemiség és atmoszféra dominanciája ellenére európai arculatú város is, ami vitathatatlanul a Monarchia évtizedeinek romolhatatlan öröksége. Háziasszonyunk anekdotikus meséje kikívánczozik belőlem, mely szerint a szarajevói édesanya gyermekével a régi városrészben

sétál. Az egykori, a Monarchia éveiben épített régi városháza mellett elhaladva a gyermek azt kérdezi anyjától: miért ilyen szép ez a hatalmas épület, nem olyan, mint Új Szarajevóban a mi bérházunk? A mama válasza: ezt még Ferenc József építette, a miénket meg Tito marsall.

Az okkupáció eseménytörténetének jellemző epizódjaként mesélik: a Žuta Tabijan (sárga bástyán) 1879 és 1914 között naponként ágyúlövessel jelezték a déli 12 órát annak emlékeképpen, hogy 1878-ban itt dördültek el utoljára idegen erők ellen a szultáni ármádia ágyúi a bevonuló osztrák-magyar katonaságot próbálván feltartóztatni – esélytelenül.

Arról, hogy Boszniában, így Szarajevóban a katolicizmus is jelen van, pater Unyi Bernardin *Sokácok, bunyevácok, bosnyák ferencesek* című könyve, s a ferences renddel kapcsolatos dolgozatok jóvoltából vannak képzeteim, most mégis meglep a neogót stílusú katolikus székesegyház monumentalitása, miként a szarajevói szerb lakosság fenntartotta ősrégi ortodox, másként pravoszláv templom is, melynek ikonosztáza 1734-ből való, s az egyetemes szerb ortodoxia művészeti emlékeinek sorában is előkelő helye van. Délután tévedünk be a misztikus hangulatú *srpska pravoslavna crkva* ajtaján, a benn zajló liturgia dallamvilága csábít: éppen az estébe hajló *večernjkat* végzik. Tömjénfüst illata, gyertyák fényének lobogása, a liturgia szövegét át meg átszövő *Gospodi pomiluj* (Uram irgalmazz) szintagma elnyújtott melódiája valósággal elbűvöl. Pravoszláv liturgiát először – néhány esztendővel korábban – az egri „rác templomban” hallottam, amelyet ott és akkor orosz emigráns pópa, Szergej Galeckij végzett – félig ószláv, félig tört magyar nyelven. E mostani szertartás dallamai és a szöveg a néhány év előtti, zárai glagolita mise emlékét is felidézi bennem. Sajnos, a templomhoz tartozó múzeum már zárva van, így az ott őrzött értékeket már nem láthatjuk. Le kell mondanunk a trebevići kirándulásról is, pedig – a műemlékek mellett – ez a hegycsúcs is, dús és változatos növényvilága okán, emblematisz látványossága Szarajevónak. A leszálló alkonyban csak másfélezer méteres csúcsára tekinthetünk vágyakozással.

(Folytatjuk)